

Бабровіка... а кандыдат¹ Іван Товен па маладосці, нявопытнасці і асабліва бесталковасці, пасады гэтай займаць не можа, а па сэнсе агульных законаў бесталковасць ёсць разумовая немач, якая перашкаджае грамадзянам несці дзяржаўную ці грамадскую службу” [40, л. 5–6].

Пераважная большасць сельскіх старостаў і валасных старшынь у другой палове XIX ст. былі непісьменнымі. З гэтага паходзіла іх залежнасць ад валасных пісараў, якія часта карысталіся сваёй пасадай і ўплывам на сялян у асабістых інтарэсах. Таму “у некаторых валасцях службовымі асобамі, часткова па новасці справы, часткова па непісьменнасці, а часам па несумленнасці, – растрочаны грамадскія грошы, аб чым сяляне даведаліся толькі пры... новым фарміраванні валасцей” [53, л. 108]. Больш-менш адукаваны чалавек карыстаўся вялікай павагай і ўплывам на дзейнасць валаснога праўлення. Амаль па ўсіх пытаннях і спрэчках сяляне звярталіся да пісараў. Акрамя таго, шмат валасных пісараў да 1864 г. былі дваранскага паходжання [54], што па звычай адразу ставіла іх у больш карыснае становішча, чым нават валасных старшынь. Усе распараджэнні ўрада, генерал-губернатара, губернатара ды іншых службовых асоб зачытваліся на валасных сходах. Дакументы гэтыя былі абавязковымі для выканання. Несвоечасовае выкананне загадаў начальства прыводзіла да пакарання сельскіх старостаў і валасных старшынь. Інструкцый і цыркуляраў гэтых было так многа, што неадукаваныя сяляне проста не маглі іх усе ведаць. Валасныя праўленні абавязкова павінны былі выпісваць газету “... Губернские ведомости”, але атрымлівалі іх толькі пісар ды непісьменны старшыня, і таму карысці ад гэтых выданняў было няшмат [55, ч. I, с. 36]. У прыватнасці, у 1905 г. на выпіску афіцыйных і нішых выданняў валаснымі сходамі было выдаткавана 12, 9 тыс. р. – па 19,2 р. у сярэднім у кожнай воласці [56, с. 289, 305].

Увогуле ў валасцях рабілася шмат запісаў, вялася вялікая перапіска з разнастайнымі ўстановамі. Тут выдаваліся адпускныя білеты і пашпарты негарадскому насельніцтву, пасведчанні і білеты на дробны гандаль, заключаліся здзелкі і пагадненні. Па закону 9 лютага 1865 г. аб пошлінах за права гандлю і промыслаў, назіранне за правільнасцю гандлю і промыслаў у паселішчах, а таксама ў заштатных гарадах і мястэчках, у якіх не існавала гарадскога грамадскага кіравання, ускладалася на валасныя праўленні [57, л. 70–71]. 4 лістапада 1865 г. міністр фінансаў зацвердзіў Інструкцыю аб парадку выдачы пасведчанняў і білетаў на права гандлю і промыслаў, якая дазваляла валасным і сельскім упраўленням выдаваць азначаныя дакументы [10, л. 19]. Аднак гэтыя ўстановы сялянскага самакіравання імкнуліся пазбегнуць складаных абавязкаў, звязаных з дадатковымі выдаткамі на заказ

---

¹ На пасаду валаснога старшыні, яго памочніка і сельскіх старостаў выбіраліся па две асобы (напрыклад, старшыня і кандыдат) на выпадак адсутнасці, цяжкай хваробы, смерці, выдалення з пасады ды інш. – арт. 118 “Агульнага Палажэння”.

здроджвала мужу: яна падвяргалася пабоям і зневажэнням [68; 67, с. 239; 69; 70, с. 66].

У XIX ст. сяляне даволі часта звярталіся да валасных і трацейскіх судоў і меркаванню аднаабшчыннікаў для вырашэння сямейных спрэчак. Адзін з міравых пасрэднікаў Мінскай губ. у 1864 г. адзначаў, што сямейныя адносіны ў сялян увогуле дрэнныя і багатыя спрэчкамі і бойкамі, і што большая частка рашэнняў валасных і трацейскіх судоў і сходаў адносіліся менавіта да сямейных сварак [53, л. 14].

Грамадская думка ахоўвала традыцыі патрыярхальнага сямейнага побыту, але развіццё капіталістычных адносін, адыходніцтва, вяртанне ў вёску адстаўных ніжэйшых ваенных чыноў і да т.п. уносіла свае карэктывы ў жыццё воласці. Адыходніцтва і ўсесаслоўная воінская павіннасць стала адной з прычын больш позняга ўступлення ў шлюб. Памеры і структура сялянскай сям’і паступова змяняліся. Па меры маёмаснага і сацыяльнага расслаення сялянства, стварэння новых сацыяльных тыпаў сельскага насельніцтва – сельскай (пераважна сялянскай) буржуазіі і сельскага пралетарыяту колькасць членаў сялянскай сям’і змяншалася. У заможных гаспадарках сямейныя работнікі усё часцей замяняліся наёмнымі рабочымі. Драбленне бяднейшых сялянскіх сем’яў выклікалася аддачай маладых работнікаў у наём [34, с. 61].

Не менш важнай прычынай змяншэння колькасці членаў сялянскай сям’і ў парэформенны перыяд з’яўляліся *сямейныя падзелы*, рэгуляванне якіх адносілася да кіраўніцкай функцыі сялянскага самакіравання. Яны былі цесна звязаны і з вытворчай функцыяй. Сямейныя падзелы з’яўляліся вынікам развіцця новых эканамічных адносін у вёсцы, заменай натуральнай гаспадаркі таварнай, пашырэння негаспадарчых заробкаў сялянства, ростам сялянскага насельніцтва і таму прыцягвалі ўвагу многіх даследчыкаў, што займаліся аграрнай гісторыяй Беларусі. Паслабленне патрыярхальнай улады главы сям’і, звязанае з адменай прыгонніцтва, і ў сувязі з гэтым развіццё пачуцця асабістай годнасці ў сялян таксама спрыялі росту сямейных падзелаў. Члены сялянскай сям’і імкнуліся пазбавіцца ад дэспатычнай улады і эксплуатацыі з боку гаспадара двара, а многія з іх – мець асабістую гаспадарку. Граф Э.К. Чапскі ў 1872 г. пісаў, што сялянам Мінскай губерні ўласціва “заўзятасць да падзелаў: дзве бабы ніяк не могуць жыць разам.” [55, с. 106]. З паступовым распадам кансерватыўнай патрыярхальнай сялянскай сям’і і ўтварэннем новых сем’яў востра паўставала пытанне аб пераглядзе асабістых і маёмасных прававых адносін у сям’і.

На падставе арт. 51 “Агульнага палажэння” сямейныя падзелы дазваляліся па прыговорах сельскіх грамад, прынятых большасцю галасоў. Звычайна падзелу падвяргалася зямля і рухомая маёмасць. Сельскія сходы праводзілі толькі падзяленне на асобныя падатковыя і гаспадарчыя адзінкі без права падзелу нерухомай і рухомай маёмасці. “Палажэнне аб выкупе”

забараняла падзел падворных зямельных участкаў да пагашэння выкупной пазыкі. Губернскія па сялянскіх справах установы маглі падзяліць такія ўчасткі памерам не менш як 20 дзес. [1, № 36657; № 36659; 61, с. 216–217, 220]. Аднак азначаныя патрабаванні часцей не выконваліся. Пры падворным землеўладанні сямейныя падзелы здзяйсняліся часцей без усякага дазволу сходаў, і сяляне лічылі гэта нармальным. Пасля падзелаў сялянскія сем'і жылі і вялі гаспадарку, выплочвалі падаткі і адбывалі павіннасці асобна. Рашэнні сялянскіх валасных судоў аб уз'яднанні такіх сем'яў звычайна не выконваліся [71, с. 71]. У многіх мясцовасцях краю сямейныя падзелы былі даволі звычайнай з'явай. Панюціч В.П. падлічыў, што ў Віленскай губ. да 1883 г. падзялілася каля 29 тыс. сялянскіх двароў, ці амаль 34% усёй колькасці. Падзелы, дазволеныя сельскімі грамадамі, складалі толькі 4% іх агульнай колькасці. Астатнія падзелы былі здзейснены самавольна [72, с. 318; 34, с. 62]. Такім чынам, у мясцовасцях з падворным землеўладаннем хутка развіваўся індывідуалізм, следствам якога былі сямейныя падзелы без дазволу сельскай грамады, і, як следства, працэс маёмаснай дыферэнцыяцыі набываў усё больш высокі тэмп. Адначасова вялікія патрыярхальныя сем'і ўсімі сродкамі ахоўваліся царызмам як гаранты унясення выкупных і іншых дзяржаўных плацяжоў.

Рост колькасці сямейных падзелаў і пагаршэнне плацёжаздольнасці малых сем'яў на этапе станаўлення капіталізму прывялі да ўзнікнення закона 18 сакавіка 1886 г., які абмяжоўваў правы сялян пры сямейных падзелах у грамадах з абшчынным землекарыстаннем. Сутнасць закона была ў тым, што для абмеркавання на сельскім сходзе заяў аб сямейным падзеле патрабавалася згода бацькі ці старэйшага члена сям'і, а для правядзення падзелу неабходна была згода 2/3 сялян, якія мелі права голасу на сходзе. Прыгавор сельскага сходу аб забароне сямейнага падзелу ў выпадку нязгоды з ім гаспадара двара лічыўся канчатковым. Толькі пры згодзе апошняга на падзел ён мог быць абскарджаны. Скарга накіроўвалася ў павятовую па сялянскіх справах установу, а там, дзе тая не была заснавана – міравому пасрэдніку. Рашэнне іх было канчатковым [73, № 3578].

Аднак эфектыўнасць азначанага закона была невялікай, і самавольныя падзелы сярод сялян з абшчыннай формай землекарыстання працягваліся. У канцы XIX ст. Віцебскі губернатар Чапялінскі адзначаў, што нягледзячы на закон, падзелы працягваліся, і іх па неабходнасці прыходзілася ўлічваць. [74, с. 49]. У Віцебскай губ. з 921 сямейнага падзелу, якія адбыліся ў 1898 і 1899 гг., 463 (50,3%) былі самавольнымі [75, с. 25]. Аналагічнае становішча было ўласціва і для Магілёўскай губ. У 1877 г. у Магілёўскай губ. лічылася 126.116 двароў сялян на надзельных землях, а ў 1905 г. – 198.283 двароў [76, с. 10–11].

Развіццё капіталістычных адносін выклікала і самавольныя падзелы ў мясцовасцях з падворным сялянскім землеўладаннем. Сяляне навучыліся

абыходзіць закон 18 сакавіка 1886 г. Барысаўская павятовая па сялянскіх справах установа так адклікалася на пытанне аб дзеянні азначанага закона: «Усякае выдзяленне з агульнага двара ў самастойны дом члена сямейства па сутнасці сваёй ёсць сямейны падзел з усімі шкоднымі наступствамі. Пры падворным карыстанні практыкуецца прадстаўленне члену сям’і права на сумеснае карыстанне участкам зямлі, што таксама з’яўляецца сямейным падзелам. Гэтая формула засвоена валаснымі судамі выключна для абыходу закону, які імкнуўся папярэдзіць сялян ад падзелу. Гэтае “прадстаўленне права карыстання часткай надзела” ёсць падзел участка, але толькі ў іншай форме» [21, л. 31]. Мінская губернская нарада па пытаннях перагляду заканадаўства аб сялянах адзначала, што колькасць самавольных падзелаў у губерні можна лічыць дзесяткамі тысяч [61, с. 215, 275]. Да сярэдзіны 90-х гадоў XIX ст. з 104876 зямельных участкаў, якія мелі ў 60-я гады былыя памешчыцкія і дзяржаўныя сяляне, былі падзелены 52371, ці 49,9%. Самавольна падзялілася 46851 сям’я (89,5%), па рашэннях валасных судов – 5363 (10,2%), пастановамі сельскіх сходаў – 142 (0,3%) і губернскай па сялянскіх справах установы – толькі 15 (0,03%) сем’яў [18, с. 217; 77, с. 248]. Пры гэтым ніякія меры па прадухіленню падзелаў, што прадпрымаліся службовымі асобамі валасных праўленняў і сялянскімі судамі, не давалі аддачы. У Пінскім павеце ў 1894 г. да 90% двароў падзяліліся без дазволу [21, л. 59–59 зв., 66 зв.]. Адначасова Барысаўская па сялянскіх справах установа заўважала, што афіцыйная статыстыка падзелаў не адпавядала рэчаіснасці [21, л. 30 зв.–31]. У Віленскай і Гродзенскай губернях самавольныя сямейныя падзелы таксама сталі звычайнай з’явай [63, с. 4–5; 34, с. 63–64; 61, с. 200, 208].

Вынікам сямейных падзелаў з’явіўся хуткі рост ліку сялянскіх двароў, якія валодалі надзельнай зямлёй. З 1877 па 1905 г. у беларускіх паветах колькасць іх павялічылася больш чым на палову. Асабліва інтэнсіўна гэты працэс праходзіў у цэнтральных і ўсходніх паветах. У Мінскай губ. колькасць такіх двароў падвоілася. Толькі ў Мінскім павеце за 1861–1902 гг. колькасць сялянскіх двароў узрасла з 11424 да 20381 (у 1,8 раза) [78, с. 682]. На ўсходзе краю, дзе пераважала абшчыннае землеўладанне, яно ўзрасло ў сярэднім больш як у паўтары разы. У заходніх паветах Беларусі за гэты перыяд колькасць сялянскіх двароў павялічылася нязначна – на 11,1% [79, с. 16–167; 80, с.10; 81, с.10; 82, с. 10; 83, с.10; 76, с.10]. Але і тут надзельная зямля ў межах двара таксама дзялілася паміж спадчыннікамі, але неафіцыйна [34, с. 64].

Віленская губернская па сялянскіх справах установа адзначала, што ў губерні да канца XIX ст. сем’і ў большасці выпадкаў падзяліліся, і на адным участку з’явілася некалькі гаспадароў двара. У выніку станавілася няясным, хто павінен прысутнічаць на сельскіх сходах, бо па арт. 47 “Агульнага палажэння” сельскі сход складаўся з сялян-гаспадароў двара, якія належалі

да сельскай грамады, а таксама з тых сялян, што набылі зямельныя ўчасткі ў маёмасць. У такім выпадку гаспадары двароў, якія карысталіся адным надзельным участкам, усталёўвалі паміж сабою чаргу наведвання сходаў. Аднак чарга гэтая часта парушалася, што прыводзіла да спрэчак пры нязгодзе членаў сям’і з рашэннем сходу, а таксама да затрымкі ў рашэнні некаторых пытанняў [18, с. 244–245]. Аналагічнае становішча назіралася і ў іншых губернях края. У некаторых мясцовасцях на сходах пры абмеркаванні пытанняў і прыняцці рашэнняў прымалі ўдзел усе гаспадары двароў, і тыя, хто падзяліў надзел самавольна [18, с. 250]. У Віцебскай губ. удзельнічалі на сходах з правам голаса некалькі асоб з адной цяглавай сям’і, нават і самавольна падзеленыя, але калі падзел адбыўся да выдання закона 18 сакавіка 1886 г. [18, с. 245]. У Мінскай губерні ў адных грамадах удзельнічалі ў сельскіх сходах ўсе гаспадары двароў, якія валодалі асобнай гаспадаркай, у іншых грамадах – толькі прадстаўнікі ўчасткавых двароў, занесеных у імянны выкупны спіс, нават калі гэтыя участковыя двор падзяліўся на некалькі асобных гаспадарак [18, с. 255]. Такім чынам, толькі ад саміх сялян залежалі склад сельскіх сходаў і адносіны да праваздольнасці гаспадароў падзеленых двароў і, адпаведна, да саміх падзелаў, што сведчыць аб развіцці сялянскага самакіравання і росце іх правасвядомасці.

У Беларусі, як і ў іншых рэгіёнах краіны, спробы царскага ўраду захаваць і замацаваць патрыярхальныя рысы сялянскай сям’і пацярпелі няўдачу. “Фармальнымі распараджэннямі ўводзіць ці падтрымліваць патрыярхальнасць – немагчыма” – адзначалася на адной з нарад па пытаннях паляпшэння быта сялян [52, с. 22]. Сямейныя падзелы, якія былі выкліканы ўсім ходам развіцця капіталізму ў беларускай вёсцы, узрастаннем колькасці сялянскага насельніцтва, да пачатку XX ст. дасягнулі значных памераў [61, с. 201; 84, с. 6; 34, с. 64–65].

Сямейныя падзелы выклікаліся аб’ектыўнымі абставінамі – развіццём капіталістычных адносін у гаспадарцы, адыходам і адсюль – пашырэннем самастойнасці моладзі. Адначасова гэтая самастойнасць прыводзіла да далейшых сямейных падзелаў і г.д. Мінскі губернатар у 1894 г. дакладваў Міністру ўнутраных спраў, што “маладое пакаленне паступова ўжо пачынае выказваць свавольства і непаслушэнства” [85, л. 36 зв.]. У справаздачы за 1898 г. Віленскі генерал-губернатар адзначаў, што пакаленне сялян, якое было сучаснікамі рэформы 1861 г., “жыло яшчэ пад уплывам былога ўладкавання, якое не дапушчала яго да свавольства, ...а цяперашняе пакаленне не стрымліваецца моцнай мясцовай уладай і ўжо не адчувае ніякага знешняга ўціску” [19, л. 153; 86, л. 618 зв.–619]. Такім чынам, у беларускай вёсцы ў канцы XIX ст. утварыліся новыя псіхакласы сялян, якія не ведалі прыгоннай залежнасці і якія набывалі сярод аднаабшчыннікаў усё большы аўтарытэт. Пры гэтым распаўсюджанне на Віцебскую, Мінскую і Магілёўскую губерні ў 1901 г. закона 1889 г. аб земскіх начальніках

